

Zanimanje za spomenike lik. umjetnosti u Hrvatskoj bilo je potaknuto u doba renesanse proučavanjem ant. spomenika od tal. arhitekata (Serlio, Palladio) i hrv. humanista (M. Marulić, D. Papalić, P. Cipico, D. Zavorović i dr.), a poslije baroknih istraživača i povjesničara (I. Lucić, P. Andreis), sve do prvoga hrv. profesora arheologije u XVIII. st. M. P. Katančića (u Budimpešti). U klasicizmu kult ant. spomenika potaknut je stranim istraživačima, osobito monografijom R. Adama o Dioklecijanovoj palači (1764), ali potom i djelovanjem domaćih istraživača uz Arheološki muzej (osn. 1821) i konzervatorsku službu (V. Andrić 1846–56) u Splitu.

Nakon klasicističke glorifikacije antike, prebacuje se u doba romantizma pozornost na srednjovj. umjetnost pa i stranci, pišući o umjetnosti u Hrvatskoj, prvi put obrađuju taj sloj spomenika (Eitelberger v. Edelberg, »Mittelalterliche Kunstdenkmäler Dalmatiens«, Beč 1861). Ideju rim. imperijalnoga univerzalizma smjenjuje težnja partikularizmu eur. naroda, od kojih svaki s novim zanosom istražuje svoju nacionalnu baštinu, a time srednjovj. umjetnost postaje glavna tema povijesti nekoć »barbarskih« naroda (Slavena, Germana), koji su na pov. pozornicu stupili nakon propasti antike. U tom je duhu već u »Danici ilirskoj« 1835. pokrenuta inicijativa za skupljanje i istraživanje spomenika kulture. A nakon što je ilirski romantizam i hrvatski preporod nasilno prekinut 1848. zavođenjem apsolutizma, I. Kukuljević Sakcinski 1850. osniva »Društvo za jugoslavensku poviestnicu i starine«, a kao najvažniji rezultat »istraživanja, otkrivanja, sakupljanja i čuvanja starinah i stvari koje se na život i historiju našeg naroda protežu« uz »Arhiv« objavljuje svoj »Slovník umjetnikah jugoslavenskih« (1858–60), ustvari leksikon umjetnika, što je ujedno i prvo djelo znanstvenoga pristupa povijesti umjetnosti u Hrvatskoj. Premda obuhvaća sve južnoslav. narode, pa i Bugare, a uz lik. stvaraoce uključuje i glazbenike i knjigotiskare, Kukuljević je sabrao u prvom redu broj imena hrv. umjetnika svih razdoblja i obradio ih na leksikografski način, u duhu onodobnoga realizma. Kukuljević je suvremen i po primjeni znanstvene metode: osobno upoznaje spomenike u zemlji i inozemstvu, istražuje izvore u arhivima, proučava literaturu (u inozemnim bibliotekama) i uz svaku jedinicu citira izvore na koje se poziva. Uz mnoge znanstvene studije Kukuljević također utemeljuje temu Schiavona u hrv. znanosti o umjetnosti važnim doprinosima o Kloviju i Meduliću.

Faza istraživanja, opisa, mjerenja, popisa i objavljivanja spomenika i arheol. nalaza, tipična za pozitivizam druge pol. XIX. st. u Europi, razviti će se i proširiti u Hrvatskoj osnivanjem niza institucija i porastom broja stručnjaka: 1850. Austrija osniva Centralnu komisiju za istraživanje i održavanje spomenika (područni konzervatori za Hrvatsku su P. Kandler za Istru, V. Andrić za Dalmaciju, I. Kukuljević Sakcinski za Hrvatsku i Slavoniju); 1867. osniva se JAZU u Zagrebu (od 1919. osn. Umjetnički razred, koji proučava likovne umjetnosti); 1887. osniva se »Hrvatsko starinarско društvo« (L. Marun) u Kninu; 1894. društvo »Bihać« u Splitu (F. Bulić); i dr.

U Zagrebu je 1878. na Sveučilištu osnovana »Stolica za poviest umjetnosti i klasičnu umjetničku arheologiju«, što označava početak sustavnoga školovanja povjesničara umjetnosti. Njezin utemeljitelj I. Kršnjavi, koji je studirao u Beču (Zimmerman, Eitelberger), predavao je na temelju tadašnje formalističke estetike J. F. Herbarta i pozitivističke povijesti umjetnosti G. Sempers (definije stila na temelju »praktične estetike«, polazeći od materijala, tehnike i oruđa), uz postavke H. Tainea (vrijeme, tlo, narod) i K. Schnaasea. Uskoro se katedra klasične arheologije osamostaljuje i 1896. preuzima je J. Brunšmid (do 1929), a uz njega djeluje i V. Hoffler (profesor 1921–52).

Kršnjavi je djelovao i kao likovni kritičar na pozicijama historicizma i kao povjesničar suvremene likovne umjetnosti u nas (»Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba«, 1905). Krajem prošloga stoljeća izazov za teorijsku interpretaciju suvremene umjetnosti bila je pojava novoga likovnog izraza, secesije. U tome trenutku, međutim, žustru polemiku ne vode još povjesničari umjetnosti nego muzikolog F. Kuhač (koji u pamfletu »Anarkija« napada secesiju kao »tuđinsku«, »nenarodnu« umjetnost) i publicist I. Pilar, koji piše odličnu teorijsku studiju u obranu secesije (1898) i time utemeljuje postavke hrvatske moderne u likovnim umjetnostima, kao što će suvremenu (bečku, wagnerovsku) arhitekturu programski najaviti arhitekt V. Kovačić (»Moderna arhitektura«, 1900).

Drugo područje kritičkoga preispitivanja i sukobljavanja bili su urbanistički i arhit. problemi na temu »staroga i novoga«. U polemici oko

rušenja renesansne Bakačeve kule pred zagrebačkom katedralom, za što se zalagao Kršnjavi, istupio je arheolog Brunšmid u obranu staroga (1901), a poslije još određenije V. Kovačić (1906), ali bezuspješno. Redovito se lik. kritikom bavi književnik (kao što je u to doba tipično u Europi) A. G. Matoš (do 1914) interpretirajući s erudicijom pojave moderne eur. umjetnosti i otkrivajući intuicijom i senzibilitetom autentične vrijednosti suvremene hrv. likovne umjetnosti (M. Kraljević).

Među strancima koji su istraživali spomenike u Dalmaciji poč. XX. st. najistaknutiji je Adolfo Venturi, premda hrv. kulturnu baštinu promatra kao talijansku. Posebno se ističe D. Frey studijom o Jurju Dalmatincu i šibenskoj katedrali (1911), postavljajući princip jedinstvenosti umjetničkoga djela, individualnoga spomenika iznad stilskih kategorija. Za predstavljanje hrv. spomeničke baštine eur. kulturnoj javnosti važan je datum bilo objavljivanje reprezentativnih mapa odličnih fotografija dalm. spomenika koje je stručno snimio arhitekt i povjesničar umjetnosti Č. Iveković u izdanju tada vrhunsko kuće Schroll Verlag u Beču. Dok je Iveković, premda arhitekt, pisao protiv moderne arhitekture, historicistički je intervenirao u spomenike (npr. neoromanički zvonik zadarske katedrale); njegove je restauratorske projekte (Zadar, Sv. Krševan) korigirao osobno M. Dvořák, pri čemu se tada najrazvijenija austr. teorija i praksa zaštite spomenika isprepleće s hrvatskom.

U razvoju teorije i povijesti lik. umjetnosti u Europi prijelomni se trenutak odigrao na prijelazu XIX/XX. st., a označava ga pojava teoretičara tzv. bečke škole: A. Riegla (prof. 1894–1905), tvorca teze o »umjetničkom htijenju« (Kunstwille) i M. Dvořáka s tezom o »povijesti umjetnosti kao povijest duha« (prof. 1905–21), te J. Strzygowskog (prof. u Grazu, a 1909–41 u Beču). Riegl je dokinuo apsolutizam monumentalne umjetnosti i otvorio put interpretaciji i »nelijepe« i »sporedne« umjetničke proizvodnje (»Spätromische Kunstindustrie«), Dvořák je istraživao umjetnost Dalmacije, posebno Splita, a Strzygowski je postavio niz smionih teza o kršćanskoj i barbarskoj umjetnosti (»Orient oder Rom?« 1901. i »Nordijci u likovnoj umjetnosti Zapadne Europe« 1926), pa i studiju »O razvitku starohrvatske umjetnosti« (1926, hrv. izdanje 1927). Utjecaj tih teza i teorija osjetio se istodobno i u interpretaciji hrv. umjetnosti od hrv. povjesničara umjetnosti i u teoriji i praksi zaštite spomenika u nas.

Utjecaj bečke škole odrazio se i u fakultetskoj nastavi povijesti umjetnosti nastupom A. Schneidera (1919–43) te P. Knolla (1922–42). Prvi je doktorirao u Beču 1902. istraživao hrv. renesansne umjetnike u Italiji (Schiavoni) i umjetnine u Strossmayerovoj galeriji, te razvio fotodokumentaciju spomenika u Hrvatskoj (s fotografom Đ. Griesbachom) u okviru JAZU. Njegova monografija o M. Kraljeviću (1918) prva je moderna znanstvena monografija u nas. Knoll je u zagrebački studij uveo islamsku umjetnost Bosne i Hercegovine, a suvremenu teoriju arhitekture interpretirao i provjeravao na modernoj zagrebačkoj arhitekturi. Njihovi su studenti nositelji razvitka povijesti umjetnosti u Hrvatskoj nakon II. svj. r.

Izvan fakulteta dvojica konzervatora, G. Szabo (u Zagrebu, 1912–42) i Lj. Karaman (u Splitu za Dalmaciju, 1926–41; poslije u Zagrebu za Hrvatsku do 1967) – odredit će smjer i metode te će biti glavni nositelji znanstvenoistraživačkoga rada između dva rata. G. Szabo prvi je u S Hrvatskoj obradio egzaktnom metodom mnoge pojedinačne spomenike i spomeničke cjeline sustavno po mikroregijama (kotarevima), utemeljujući umj. topografiju Hrvatske; veće cjeline obuhvaćaju njegove knjige o Hrvatskom zagorju i Zagrebu, te o srednjovj. utvrđenim hrv. gradovima (1920, nastalo na poticaj monografije O. Pipera »Burgenkunde«, 1912). Szabovo djelo i metodu nastavlja nakon 1945. A. Horvat proširenjem na Liku i Međimurje, te studijama o vezama sa sr. Europom (Parleri) i specifičnostima razvoja (»Između gotike i baroka«, 1975).

Lj. Karaman (1886–1971) bio je student Strzygowskog i Dvořáka, ali prije svega samostalan teoretičar te originalni i kreativni nastavljatelj bečke škole. Nastupio je u hrv. povijesti umjetnosti bitkom kritikom teza Strzygowskoga i ostalih starijih interpretatora (»Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, 1930), a napustio ju je sinteznim djelom o problemima periferne umjetnosti (»O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva«, Zagreb 1963), koja se može smatrati njegovom znanstvenom oporukom. Nakon prve pozitivističke faze, dvadesete su godine označavale – u tragu ekspresionizma – pojavu različitih pretpostavki u interpretaciji hrv. spomenika, a Karaman je prvi i najoštriji kritičar različitih hipoteza domaćih i stranih autora u tumačenju hrv. srednjovj. umjetnosti (Jelić,